

ביקורת ספרים

אוכלוסייה, מרחב ומשאבים בארץ-ישראל בשלהי התקופה
העות'מאנית ותחילת המנדט הבריטי

אבינועם מאיר

דוד גרוסמן, האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי: תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל
בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, הוצאת הספרים
ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, 320 עמודים

ספר זה מתמודד עם סוגיה חשובה בחקר ארץ-ישראל: מצבה הדמוגרפית-הגאוגרפית של הארץ לפני תחילת ההתיישבות היהודית בה בשנות השמונים של המאה ה-19, והתמורה הדמוגרפית שחוללו הן ההתיישבות היהודית והן גורמים אחרים. ברקע לנושא הזה ניצבת שאלה מדינית-היסטורית יסודית בתולדות יחסי מדינת ישראל והעם היהודי עם מדינות ערב השכנות ועם האומה הערבית בכללותה: מה היתה מידת יישובה של ארץ-ישראל באוכלוסייה הערבית כאשר החלו גלי העלייה הראשונים, ומה היו השפעות הגומלין בין תפרוסתה וצפיפותה לבין אלה של המאחז היהודי בתחילת דרכו? סוגיות אלה, הדיון המוקדם בהן ותוצאותיו המגוונות היו הבסיס למדיניות הדמוגרפית המרחבית, קרי מדיניות העלייה וההתיישבות של שלטונות המנדט הבריטי בשנות השלושים והארבעים של המאה ה-20.

אין זו הפעם הראשונה ששאלה זו זוכה לבחינה. גרוסמן סוקר את תולדות הפולמוס המחקרי בנושאים הללו לאורך השנים ודן בהנחות היסוד ובמתודולוגיות שנקטו במחקר. בניתוח בספר זה הוא נוקט גישה פרטנית וצירוף וסיכום תוצאות הניתוח של החלקים השונים מספק את התמונה המלאה. בניתוח זה הוא אף משלב הנחות ושיטות חדשות. לגישה זו יש יתרון רב הואיל ואין היא מחמיצה את הפרטים המקומיים הרבים אך החשובים הנעלמים תדיר מעיני הנוקט גישה כוללת; ועם זאת אין גישה זו מסתפקת בפרטים אלא חותרת אל התצורה של התמונה הכוללת. אין זו משימה פשוטה וקלה כלל. בספר זה ביצועה הוא תוצאה של מחקר גאוגרפי-היסטורי פרטני, מקיף ותודרני הייעודי לחיבור זה, אך גם תוצאה של מחקר ענף של המחבר לאורך שלושה עשורים שעיקרו עסק בגאוגרפיה של היישוב הערבי בארץ-ישראל לפני קום המדינה ובגאוגרפיה יישובית בכלל. הסינתזה הנוצרת בין שני מאמצי מחקר אלה נעזרת בקרוב ל-400 מקורות מחקריים הפרוסים על פני 150 השנים האחרונות ומשתמשת בגישות ניתוח מדעיות מתחומי הגאוגרפיה האנושית, הדמוגרפיה והכלכלה.

בספר שבעה פרקים. שני הפרקים הראשונים הם פרקי רקע. הראשון שבהם עוסק ברקע הכלכלי החברתי הפוליטי והאקולוגי של המערכת היישובית של ארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19. גרוסמן בוחן בפרק זה את סוגיית ראשית הפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל העות'מאנית ואת מקורותיו על רקע הטענה הוותיקה למדי, שהזינוק העיקרי בפיתוח היה בהשפעת העלייה הראשונה. מערכת זו היתה מזרח-תיכונית טיפוסית לעת ההיא, דהיינו מערכת כפרית-אגררית בעיקרה של חברה ערבית פלאחית ברמת פיתוח תשתית-חקלאית-תעשייתית-מסחרית-שירותי ירודה מאוד. עיקר הדיון הוא במצבה של האוכלוסייה על רקע תחילת תהליכי הצמיחה הכלכלית העולמית בעקבות המהפכה התעשייתית והאורבנית ופריחת הקפיטליזם והתפשטותם של אלה לאזור. על בסיס ממצאי מחקרים שונים וניתוחו העצמאי, המציעים שתחילת ההמראה הכלכלית קדמה לעלייה הראשונה, מתקשה גרוסמן לייחס לציונות את יצירת התנאים לתמורה הכלכלית ולהחדרת הקפיטליזם לארץ הקודש לפחות בכל הקשור לאוכלוסייה הערבית.

בפרק השני דן גרוסמן בהגירה והתיישבות של קבוצות אתניות שונות במאה התשע עשרה. עצם העלאת נושא חשוב זה לדיון מעידה שבמהלך המאה היא היגרו לארץ-ישראל קבוצות אתניות ודתיות מגוונות ומאזורים שונים של האימפריה העות'מאנית, וגרוסמן מנסה להעריך את משקלה של תנועת הגירה זו לסוגיה ואת חלקה ביצירת הנוף היישובי. הנושא נדון רבות במחקרים פרטניים של חוקרים רבים הן באימפריה העות'מאנית והן מחוצה לה, אך גרוסמן מנסה ליצור תמונת תצפך מלאה וחדשה המבוססת על מקורות חדשים תוך כדי בחינה מחודשת של הישגים. הוא סוקר את ההתיישבות המצרית הניכרת שהורכבה הן מחיילים שברחו מן הצבא המצרי הנסוג מפני הצבא העות'מאני בתחילת שנות הארבעים של המאה ה-19 והן מאוכלוסייה שהיגרה בעקבותיהם ממצרים. על זה הוא מוסיף דיון מפורט בהגירת מוסלמים ממקומות אחרים במזרח התיכון (עבר הירדן המזרחי, חצי האי ערב, עיראק, סוריה, לבנון, תורכיה ועוד), ממקומות אחרים באימפריה העות'מאנית (צ'רקסים, בוסנים, צ'צ'נים) ומחוצה לה (לוב, טוניסיה, מוע'רבים, אלג'יראים ועוד), וכן דיון על ההגירות בראשית תקופת המנדט. מהדברים הללו עולה שכבר לפני אמצע המאה ה-19 החלה הגירה ניכרת של ערבים ומוסלמים בכלל לארץ-ישראל וזו התגברה בחמישים השנים האחרונות של התקופה העות'מאנית, דהיינו החל בעשור שראשיתו בשנת 1860. תחילת ההאצה היתה חלק ממדיניות העות'מאנים לפיתוח הארץ, שחוק הקרקעות משנת 1858 היה אחד ממרכיביה, ומדיניות זו גובשה לפני שהוקמו המושבות היהודיות הראשונות. לאלה היתה השפעה מסוימת על המשכה של ההאצה, אך גרוסמן מציין גם גורמים נוספים לא מבוטלים שהשפיעו על כך, כגון ההתיישבות האירופית הלא-יהודית, בייחוד הטמפלרים. מכאן גם משתמע לדעתו שלעומת המהגרים המוסלמים, שהשלטון העות'מאני חפץ ביקרם ובמסגרת מדיניותו הקצה להם קרקעות פנויות רבות, הגורם העיקרי שהמאחז היהודי נשען עליו היה קרקע השיריים שנותרה פנויה בשטחים שלרוב היו מוגבלים מבחינת טיבם לחקלאות. את אוכלוסיית ארץ-ישראל כולה בתחילת שנות השבעים של המאה ה-19 אומד גרוסמן בין 340,000 ל-370,000 נפש, ועל אומדן זה יש להוסיף את הבדווים בנגב שלא נכללו בדיון, אך אפשר לאמוד את מספרם בעת ההיא בכ-20,000 נפש.

בפרקים הבאים באה לידי ביטוי גישת הניתוח ברמה הפרטנית. מטרתה, כלשון המחבר, להעמיד דברים על דיוקם בכל הקשור למידת ריקנותה או אכלוסה של הארץ לפני העלייה הראשונה. ראשית מעמיד גרוסמן בסימן שאלה את השימוש שנעשה אז וגם אחר-כך במקורות ספרותיים מערביים ובגישות מערביות שעל-פיהן נקבעה והשתרשה ההכללה בדבר 'ריקנות' הארץ. הוא מבקר לא רק את נקודות המוצא האידאולוגיות אלא גם את המתודולוגיות שבהן השתמשו כותבים וחוקרים. בהמשך, בפרק השלישי, גרוסמן מנתח את התפרוסת ואת הצפיפות של אוכלוסיית הארץ במאה ה-19 בכל אחד ואחד מאזורים כפי שהצטיירה במחקרים השונים, הן המוקדמים והן החדשים יותר. בפרק הרביעי מנתחים המקורות הדמוגרפיים השונים שעל-פיהם אפשר לצייר את התמונה הגאוגרפית-דמוגרפית של ארץ-ישראל בחמישים השנים האחרונות של השלטון העות'מאני. גרוסמן מנתח במיוחד את איכות הנתונים של השנתון העות'מאני של פלך סוריה משנת 1871/2 ובו פירוט של כל כפרי הארץ עם רשימה מפורטת של בתי האב שבהם, ומוצא בו מקור נתונים ראוי על אף הסתייגויות מסוימות.

על מקור זה, עם תיקונים מתבקשים, מבוסס הפרק החמישי, שהוא הפרק העיקרי של הספר. בפרק זה הוא מנתח ניתוח גאוגרפי-היסטורי את תפרוסת האוכלוסייה בחבלי ארץ-ישראל בשליש האחרון של המאה ה-19. מסקנתו מן הניתוח היא, שהתדמית של 'ריקנות' הארץ התאימה יותר לשליש הראשון של המאה. לעומתו בשליש האחרון שלה כבר ניכרת עלייה בולטת במידת האכלוסה של אזורים הארץ השונים, אך עדיין נותרו בה שטחים רבים מאוכלסים בדלילות. שטחים אלה של צפיפות נמוכה, שהם גם האזורים שהיו בהם קרקעות שהעריבים היו מוכנים להציע למכירה, היו לרוב השטחים שבהם בלט המאחז היהודי, אם כי זה לא התמקד רק בהם. מכאן, לדעת גרוסמן, שלא הביקוש לקרקע (בקרב היהודים) אלא ההיצע שלה (מצד הערבים) היה הגורם המעצב החשוב של דפוס הפריסה היישובית היהודית המוקדמת בארץ.

הפרק השישי מתרגם את הנתונים ואת הממצאים שבפרק הקודם לשאלה האקוטית שריחפה מעל ארץ-ישראל בתקופת המנדט, והיא שאלת התמורות בלחץ האוכלוסייה והשלכותיהן על 'כושר הנשיאה' של ארץ-ישראל ובמיוחד על האוכלוסייה הכפרית הפלאחית המקורית. המושג 'כושר נשיאה סביבתי', שגרוסמן מגייסו לניתוח, הוא מושג גאוגרפי ותיק שהחל בשנים ההן לעלות על סדר היום המדעי. בהיותו מושג גאוגרפי תאורטי, תרגומו בקהילה המדעית למושגי מחקר אופרטיביים ולמושגים מעשיים לצורך גיבוש מדיניות נתקל בקשיים לא מעטים של הגדרות ושיטות. מטבע הדברים הוא עורר לא מעט פולמוס. תוך כדי סקירת ההגדרות והשיטות השונות, ואימוץ גישה המשלבת ביניהן, גרוסמן מגבש גישה חדשה המאפשרת לחשב את כמות השטח החקלאי שהיתה דרושה לנפש ברמת קיום מינימלית סבירה, ואת התמורות שחלו בצורך זה עם גידול צפיפות האוכלוסין באזורים השונים של ארץ-ישראל החל בשנת 1871 ועד סמוך לסיום המנדט הבריטי. מתוך ניתוח מפורט של נפות ונאחיות (אזורי משנה יישוביים) הוא מתמודד עם טענת הדוחות שחיברו מי שמונו מטעם הממשלה לחקור את בעיית הקרקע, ועם מסמכים שכתבו פקידים של ממשלת המנדט, שיחדיו האשימו את ההתיישבות היהודית ביצירת לחצים קרקעיים שגרמו להקטנת גודל

חלקות הקיום של הפלאחים. לפי תוצאות ניתוחו היתה בהאשמה זו הכללה ניכרת, שהתאימה אולי רק לאזורים מסוימים, ושברוב אזורי המאחו היהודי ההשפעה היתה מוגבלת ואף שולית והיתה תלויה במיקומו של היישוב. את הירידה בכמות הקרקע הזמינה לערבים באזורי הצפיפות הגבוהה שלהם גרוסמן וזקף דווקא לריבוי הטבעי הגבוה בקרב הערבים, ובייחוד בקרב המוסלמים, ללא קשר לרכישת קרקעות בידי היהודים וההתיישבות בהן. תהליך ההתיישבות הציונית התפתח, לדברי גרוסמן, בכיוון צפוי למדי מבחינה רציונלית – בהתאם למודל ההתנהגותי המוכר המבוסס על 'עקרון המאמץ המינימלי', שבמקרה זה התבסס על מה שהוצע לשימוש ולא על מה שהיה רצוי (ושהיה כמובן קשה יותר להשגה).

על בסיס ניתוחים אלה מגיע הספר לפרק הסיכום והמסקנות. בפרק זה מייחד המחבר דיון ניכר לסוגיית האוכלוסייה הבדווית, הנעדרת משאר חלקי ספרו. דיון זה הוא איכותי וכללי בלבד והאיל ואין לגבי אוכלוסייה זו נתונים מתאימים לניתוח. ואולם, מציין גרוסמן: [...] עניין הבדווים מלמד שאף המקומות שבהם לא היה יישוב קבע לא היו ריקים לחלוטין' (עמ' 219). עניין זה מתקשר למסקנתו הכוללת דלעיל, שהארץ לא היתה ריקה במשך כל המאה ה-19, אף אם היתה שונות בולטת ברמות צפיפות האוכלוסין של אזוריה השונים. למעשה המתאם בין אזורי הצפיפות הערבית הדלה והיציבות היישובית החלשה בהם לבין תחומי המאחו היהודי הוא שגרם בפועל לעיצוב המבנה המרחבי של ההתיישבות היהודית בארץ, הידוע כפריסת ה-N.

הערות הסיום של הספר הן בבחינת לקחים הן לחברה היהודית הישראלית והן לערביי ישראל. עקרון ההתיישבות המרוכזת בשטחים דלילים בתקופה שלפני הקמת המדינה היה למעשה נר מדיניות חשוב לרגלי מנהיגיה ומעצביה, והוא שהבטיח את הצלחת ההתיישבות ואת המשכיותה. אך לחשיבה כזאת לא היתה המשכיות משמעותית בעיצוב המפה המרחבית של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בסוף המאה ה-20. גרוסמן מתכוון בכך בעיקר להתנחלות בשטחי יהודה שומרון וחבל עזה שמעבר לקו הירוק, והוא מצר על כך שכל נושאי האידאולוגיות של דורנו מסתפקים ב'חיקוי סלקטיבי ושטחי של גישות ורעיונות שאינו משקף בהכרח את תהליכי ההתהוות של המאחו הציוני המקורי' (עמ' 226), וקורא לחשיבה מחודשת בעניין זה על כל משמעויותיה הגאוגרפיות והמדיניות. ואשר לערביי ישראל, גרוסמן מעמיד גם לפנינו אתגר חשוב בקראו גם להם ללמוד מלקחי העבר הדמוגרפי בהקשר של השפעת הריבוי הטבעי הגבוה על צפיפות האוכלוסין, על זמינות קרקע לחקלאות ועל היכולת למצוא מקורות קיום עצמאיים לפרנסתם ולהשתחרר בכך מקשייהם הכלכליים והפוליטיים.

הניתוח הדמוגרפי-היישובי הפרטני של גרוסמן הוא אכן מדויק ומבוסס ונעשה באופן אובייקטיבי ומאוזן ככל האפשר, מתוך שימוש בשיטות מעודכנות להערכת המקורות ונתוניהם, והוא מצייר תמונה אמינה מאוד. תמונה זו מרשימה במיוחד לנוכח שפע הנסיונות שנעשו לפני כן לעסוק באותה הסוגיה ולספק תשובות לשאלות דומות למדי. אכן נפתוליה של האמת נחשפים כאן לפנינו בעוצמה רבה, אך דווקא הם מעלים את השאלה אם בכך הגענו אל תחנתה הסופית מבחינת זיהוי המקורות לנתונים הדמוגרפיים, חשיפתם וניתוחם

ומבחינת השיטות הזמינות לנו למטרה זו. הספר הנוכחי, כמו גם ההיסטוריה של המדע ולא פחות מזה הפוליטיקה של המדע (וגם זו של מסגרות חיצוניות), מעידים שאין זה בהכרח כך, ושהאמת עוד עשויה להמשיך ולהתפתל.

אין מנוס מהתבוננות על התהליכים המתוארים בספר בפרספקטיבה היסטורית ומרחבית רחבה. מן הספר, ניתוחו ומסקנותיו עשוי הקורא להסיק שאין המדובר כאן באירוע מבודד של ההתיישבות היהודית בשלהי המאה ה-19 ובשאלת יחסי הגומלין שלה עם היישוב הערבי הקיים. למעשה מוצגת בספר שרשרת של תהליכים שהיא רצף של גלי הגירה והתיישבות, שהגיעו ממקורות שונים לאורך המאה, ובתוך הרצף הזה משתלבת גם ההגירה וההתיישבות היהודית לקראת סוף התקופה הנדונה. במובן זה, ובפרספקטיבה של המרחב הארץ-ישראלי עצמו, ההגירה וההתיישבות היהודית או לא היו אירועים קנוניים שעיצבו את הזמן והמרחב. הם היו כאלה באותה עת רק מנקודת המבט הציונית הטהורה ורק בשלב מאוחר יותר הפכו להיות כאלה גם בפרספקטיבה ההיסטורית והמרחבית הרחבה של ארץ-ישראל.

ולבסוף אפשר להרהר בחלק מן הלקחים שהספר מציע, ובייחוד בהקשר של החברה הערבית בישראל. גרוסמן רואה את הריבוי הטבעי הגבוה של ערביי ישראל כיום כגורם העיקרי המשפיע על מצבם הכלכלי מן הבחינה הקרקעית, כשם שהשפיע בתקופות עברו, הנדונות בספר, על הצטמצמות מלאי הקרקעות שעמד לרשותם עקב תהליכי הורשה וחלוקה. השאלה העיקרית בהקשר הזה היא, האם ההקבלה הזאת מתאימה מבחינת תנאי הרקע. שהרי בעוד בעת ההיא ערביי ארץ-ישראל לא התקיימו תחת אילוצים של מדיניות ציבורית מפלה, אין זה כך בהווה, בייחוד לנוכח מדיניותה הקרקעית של ממשלת ישראל לדורותיה. בנסיבות אלה אפשר לשער אף השערה הפוכה מזו של גרוסמן: שהריבוי הטבעי הגבוה שלהם כיום (גם אם זה כמה עשורים הוא מצוי בירידה) נובע במידה רבה מן העניין הטריטוריאלי, דהיינו מאובדן הקרקעות. כלומר, הריבוי הגבוה הוא משאב חברתי-דמוגרפי חלופי למשאב הקרקעי האבוד והוא אמצעי להשגת קיום וביטחון אישי וקולקטיבי. במילים אחרות, ייתכן שהמשתנה התלוי (המושפע) של גרוסמן, הקרקעות, הוא למעשה המשתנה הבלתי-תלוי (המשפיע), ואילו הדמוגרפיה, שאצלו היא המשתנה המשפיע (הבלתי-תלוי), היא המשתנה המושפע (התלוי). אם אכן השערה זו נכונה, ובניכוי השפעות הסכסוך הישראלי-פלסטיני ותחושת המאוימות של ערביי ישראל כמיעוט אתני, ייתכן שאימוצה של השערה זו במדיניותה של ממשלת ישראל יכול דווקא לשמש כלי מדיניות חשוב מול הריבוי הטבעי הגבוה. מדיניות כזאת תצטרך לאמץ את העיקרון של הקצאה נאותה של משאבי קרקע לערביי ישראל ובייחוד לבדווים בנגב שבקרבתם צורת הקשרים שצוינה לעיל בולטת ביתר שאת. בכך עשוי להימצא פתרון לסוגיה משפטית-היסטורית כאובה מאוד וגם המדינה עשויה למצוא שמימוש של פתרון זה ישרת נאמנה את האינטרסים האסטרטגיים הכלכליים והמדיניים שלה. הרהורים אלה אינם מפחיתים מערכו של הספר כלל ועיקר. נהפוך הוא, אין ספק שלפנינו ספר חשוב המציג תמונה מעניינת ומאתגרת מבחינות רבות, המתמודדת עם אמיתות מוכרות, מעמידה אותן באור חדש ומציעה מסקנות ותובנות חדשות לשאלה היסטורית כבדת משקל מבחינה עיונית ומדינית, שאף זכתה לדיון ניכר בעבר. בעשותו זאת הספר פותח פתח לערוצי דיון חדשים, מדעיים וייתכן שאף ציבוריים. יש לקוות שדיונים אלה אכן יתקיימו.